

VOLFGANG
KRIGER

ISTORIJA
TAJNIH
SLUŽBI

OD FARAONA DO NSA

Prevela s nemačkog
Dušica Milojković

■ Laguna ■

Naslov originala

Wolfgang Krieger

GESCHICHTE DER GEHEIMDIENSTE – VON DEN
PHARAONEN BIS ZUR NSA

Copyright © Verlag C.H.Beck oHG, München 2014

Translation copyright © za srpsko izdanje 2016, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

ISTORIJA
TAJNĀH
SLUŽBI

Sadržaj

Predgovor	11
1. Kako i zašto proučavamo istoriju tajnih službi?	17
2. Delatnost tajnih službi u predmodernom političkom dobu. .25	
Aleksandar Veliki	32
Rim – Veliko carstvo bez tajne službe?	35
Vizantijska spoljna politika i tajne službe	49
Arapsko-muslimanska ekspanzija	57
Izazov Azije	62
Tragovi tajnih službi u političkim i verskim spisima . .	67
Pismo i tajno pismo	78
3. Novi protivnici: verski pokreti, revolucionari, kontrarevolucionari i nacionalističke snage.	85
Ratovi oko prestola između Francuske i Engleske . . .	87
Fransis Volsingam kao šef tajne službe	94
Špijunaža i diplomatija	98
Tajna služba i unutrašnja bezbednost	105

Prva francuska birokratska tajna služba	109
Američka revolucija	112
Francuska revolucija	122
Napoleon Bonaparta	130
4. Politika velikih sila i strah od revolucije	143
Profesionalizacija policije i unutrašnjih tajnih službi	150
Generalštab i tajna služba	156
„Ne govorima niti odlukama većine“	159
Vojni ataše	163
Dug put do oficira tajne službe	167
Velika sila protiv velike sile	172
Alfred Redl	176
Zloupotrebjeni patriota	179
5. Moderne, birokratske i na tehnologiji zasnovane tajne službe od 1900.	184
Igra velikih sila i obaveštajci amateri.	190
Demokratija i špijunitis	197
Zaštita tajnosti kao mera kontrašpijunaže.	204
Revolucija u oblasti komunikacija	208
Prvi svetski rat	214
Tajne službe na bojnom polju	219
Neutralne države kao područje delovanja	226
Lenjin i posledice.	233
6. Četiri protivnika u XX veku: komunisti, fašisti/ nacionalsocijalisti, kapitalisti i „teroristi“ Trećeg sveta	238
Represija u mladom Sovjetskom Savezu.	239
Rane sovjetske operacije u inostranstvu	243

Put do Staljinove diktature	249
Prvi procvat sovjetske špijunaže u inostranstvu	251
Staljinove „čistke“	260
Staljinova zanemarena špijunaža u inostranstvu	265
Perl Harbor	271
SAD bez tajnih službi?	276
OSS u ratnim dejstvima	287
Borba protiv Hitlerove Nemačke	293
Nemačke tajne službe u nacionalsocijalizmu	299
Saveznici i nemački pokret otpora	307
Dešifrovanje radio-komunikacija	314
7. Rat tajnih službi u hladnom ratu.	321
Prilagođavanje u Sovjetskom Savezu.	324
Rastrzana Francuska.	330
Nemačka tajna služba posebne vrste.	339
Jedan naročit savez tajnih službi	353
Šok sovjetske špijunaže	360
Nova američka obaveštajna imperija.	365
8. Tajne operacije, špijunaža, analiza	376
Tajne operacije u Evropi.	381
Rat tajnih službi u Trećem svetu	388
Veliki špijuni i izdajnici u ratu tajnih službi supersila .402	
Informacije tajnih službi dobijene pomoću tehničkih uređaja i politizovanje njihove analize	408
9. Kršenje ljudskih i građanskih prava od strane tajnih službi i ograničene mogućnosti političke kontrole.	416
Američki primer	419

Britanski, francuski, izraelski i nemački primeri	424
Neki suštinski problemi kontrole tajnih službi	435
10. Tajna službe, internet i sajber rat – kratak pregled.	441
Dodatna literatura za šire informisanje.	451
<i>O autoru</i>	<i>457</i>

Predgovor

Spektakularni beg saradnika američke tajne službe Edvarda Snoudena u Kinu i njegov kasniji odlazak u Moskvu izazvao je u leto 2013. „skandal sa NSA“, koji je uzdrmao nemačku politiku – usred predizborne kampanje za parlamentarne izbore. Dok je dotad široj javnosti uglavnom bila poznata američka tajna služba za inostranstvo, CIA, sada je u središte pažnje dospela Državna bezbednosna agencija (NSA). Tajna dokumenta NSA koja je Snouden dostavio štampi odjednom su otkrila u kolikoj meri su SAD prisluškivale telefone i špijunirale kompjutere i protok podataka.

Time nisu bile pogođene samo terorističke mreže, države koje ih podržavaju i druge države koje ugrožavaju bezbednost SAD. Na meti su se našli i obični građani, američki i strani, čije se šifre za uključivanje na mrežu i elektronski podaci presreću, prikupljaju u ogromnim skladištima podataka i bar delimično obrađuju i procenjuju. Pošto je američki predsednik Barak Obama odmah priznao da su ove operacije tajne službe po njegovom mišljenju „neophodne za bezbednost SAD“, pitanje verodostojnosti Snoudenovih otkrića uopšte se nije postavljalo.

Sporno je ostalo, međutim, kakav politički značaj ima to što tajne službe kontrolišu internet. Sa jedne strane, ove nove tehnologije komunikacije sve više se koriste za jedan nov oblik rata, takozvani *sajber rat*, za koji se već pripremaju mnoge države – a ne samo SAD. Sa druge strane, ako imamo u vidu sve te mogućnosti pristupa privatnim komunikacijama i njihove kontrole, sve više raste zabrinutost kako u današnje vreme uopšte zaštititi osnovno pravo na privatnost. Pored tajnih službi, naime, i privatna preduzeća u prosto nezamislivom obimu prikupljaju podatke svojih klijenata, i to uglavnom bez njihovog znanja i svesnog pristanka. Pristanak koji svojim „klikom“ treba da date prilikom uspostavljanja veze na internetu, otvaranja korisničkog računa za porudžbine preko interneta ili za neku „besplatnu“ internet uslugu, čime potvrđujete da ste „saglasni“ sa uslovima koji vam omogućavaju pristup, po pravilu je samo pravna farsa. U stvari, korisnici interneta su praktično bez ikakve zaštite prepušteni na milost i nemilost kompanijama vrednim milijarde, kao što su *Gugl*, *Fejsbuk* ili *Majkrosoft*. Između ostalog i stoga što ove firme uživaju podršku iste one američke vlade koja istovremeno vodi i imperiju podataka koje prikuplja njena tajna služba NSA – što ćemo u poslednjem poglavlju ove knjige i pokazati. Tako američka hegemonija nad svetom interneta ima svoj privatni i državni oblik, pri čemu aktivnosti NSA predstavljaju samo jedan njen deo.

U žestini ogorčenja zbog skandala oko NSA, suviše lako se zaboravlja u kojoj meri život u našim današnjim društvima socijalnog blagostanja zavisi od zaštite državnih službi bezbednosti – policije, vojske i tajnih službi. Sajber napadi mogu da parališu našu „ključnu infrastrukturu“, odnosno snabdevanje energijom, saobraćajne sisteme i sisteme komunikacija, fabrike, banke, bolnice i još mnogo toga. Veštine tajnih službi u potpunosti su neophodne za odbranu od takvih napada. Pored toga, razvoju i širenju aktivnosti tajnih službi doprinela je i opasnost od oružja masovnog uništenja i islamskog terorizma. Da bi

se takve opasnosti blagovremeno prepoznale, neophodna su sredstva tajnih službi i odgovarajuće institucije koje mogu da rade na svetskom nivou, a manje su uočljive od policije i vojske. Kršenje međunarodnih sporazuma o kontroli uglavnom se događa tajno; pored toga, i teroristi i organizovani kriminal su globalno umreženi. Obaveštajni podaci o kršenju ljudskih prava takođe moraju da se pribave tajno, bez obaziranja na suverenitet na koji zločinački režimi pretenduju. Neophodno je da međunarodne mirovne misije budu obezbeđene, da se optuženi na međunarodnim krivičnim sudovima i specijalnom sudu OUN pronađu i privedu pravdi. Sve to znači da se tradicionalnim vojnim i spoljnopolitičkim zadacima obaveštajnih službi pridružuju i zadaci nove međunarodne politike bezbednosti i nevidljivog sveta sajber kriminala i sajber napada.

U isto vreme, međutim, u vidu treba imati i onu nimalo herojsku, odbojnu drugu stranu medalje. Tajne službe su oduvek služile kao sredstvo represije i gaženja ljudskog dostojanstva. To pre svega važi za diktature, ali predstavlja i sastavni deo istorije demokratija. I to je, takođe, jedna od tema ove knjige o delatnosti tajnih službi, od njihovih antičkih početaka, preko hladnog rata i njegovog okončanja, pa sve do savremenog doba.

Kako funkcionišu ovi u javnosti tako malo uočljivi instrumenti politike bezbednosti? Ko sme da ih koristi? I ko u liberalno-demokratskim pravnim državama brine o tome da ostanu u zakonskim okvirima i da njihove vlade ne traže ono što nije u skladu sa zakonom? Mnoga od ovih pitanja mogu da se razjasne i da se na njih odgovori uz pomoć istorijskih primera, dok je za druga to teško, ili nemoguće.

Od kraja hladnog rata situacija za istraživanja u ovoj oblasti veoma se poboljšala. Neke države, a pre svega SAD, otvorile su za javnost delove arhive svojih tajnih službi, prvenstveno one koji hronološki sežu negde do sredine hladnog rata. Za kasnije razdoblje izvori su manje potpuni, ali postoji čitav niz važnih parlamentarnih istraga, u kojima je u velikoj meri iznuđeno

otkrivanje informacija i procesa odlučivanja. To pruža dubok uvid u trenutni unutrašnji svet tajnih službi. U tom smislu treba spomenuti i američke istražne odbore obrazovane povodom terorističkih napada od 11. septembra 2001, kao i one osnovane povodom rata u Iraku iz 2003. Ruski predsednik Boris Jeljcin omogućio je izvesna spektakularna obelodanjivanja dokumenata tajnih službi SSSR, ali njegovi naslednici, nažalost, tu politiku otvaranja nisu nastavili. U ostatku Istočne Evrope, dokumenta tajnih službi iz decenija komunističke vladavine samo su delimično dostupna javnosti. Tu izuzetak predstavljaju dokumenta Državne bezbednosti NDR, koja su uglavnom na raspolaganju istraživačima, uprkos činjenici da je dosta toga, nažalost, izgubljeno kada je poslednje rukovodstvo Štazija¹ ova dokumenta namerno uništavalo, i uprkos izvesnim ograničenjima koja postoje zbog zaštite ličnih prava na privatnost. Neka od dokumenata tajnih službi obelodanila je čak i Narodna Republika Kina. Nemačka obaveštajna služba Bundesnachrichtendienst pre nekoliko godina započela je da na uvid javnosti i na raspolaganje istraživačima stavlja starija dokumenta iz svog arhiva. Nezavisnoj komisiji istoričara 2011. odobrila je ekskluzivan pristup dokumentima kako bi mogli da napišu istoriju njenog nastanka i ranog razvoja do 1968. (Autor ove knjige član je te komisije.) Stara predrasuda da naučni rad o istoriji tajne službe nije moguć jer ne postoje (javno dostupni) izvori i podaci već odavno nije održiva.

Bez oklevanja se može govoriti o jednom radikalno novom viđenju istorije tajnih službi, koje se od sedamdesetih godina razvija pre svega u SAD, Velikoj Britaniji i Francuskoj, a u najnovije vreme uhvatilo je korena i u Izraelu, Kanadi, Austriji, Holandiji, Španiji i drugde. Nemačka je svojim izvanrednim radovima o istoriji Službe državne bezbednosti NDR tome

¹ Nem. *Stasi*, skraćeno od *Staatssicherheit*, državna bezbednost. Popularni naziv za tajnu obaveštajnu službu NDR. (Prim. prev.)

dala važan doprinos. On je, nažalost, u međunarodnim razmerama nedovoljno poznat, a nemački istoričari nedovoljno ga cene. Format popularne knjige, međutim, ne dopušta da se ovi radovi objavljeni u zemlji i inostranstvu sveobuhvatno prikažu. Primedbe i bibliografija morali su da ostanu što kraći, dok knjiga u isto vreme treba da dá što raznovrsniji uvid u tu noviju historiografiju delatnosti tajnih službi, koja u Nemačkoj još uvek nije dovoljno poznata.

Za razliku od većine stručne literature, pa i one najnovije koja se van Nemačke pojavila, ovde sam odabrao stanovište koje odstupa od nacionalno određenog ugla gledanja. Pritom, nažalost, ipak nisu mogli da budu uzeti u obzir neki veliki svetski regioni i njihova važna područja. Unutrašnjoj tajnoj službi nije dato mesto koje joj pripada, jer bi njena tematska bliskost sa policijom i pravosuđem otvorila ogromno polje istraživanja, koje ovde ne bismo mogli da savladamo. Ekonomska špijunaža, bilo državna ili privatna, takođe je uglavnom izostavljena, jer bi tu suviše mesta zauzeo kontekst, naročito onaj koji se odnosi na istoriju tehnike i trgovine. U suštini, u obzir su uzete delatnosti tajnih službi u domenu savremene države i njenih istorijskih prethodnica, mada bi i sve važnije privatne obaveštajne službe, sa svojim mnogostrukim istorijskim korenima, takođe predstavljale zanimljivu temu. Prilikom izbora primera, u prvi plan nisu istaknuta poznata imena i epizode iz istorije špijunaže, već pitanja koja produbljuju istorijsko razumevanje delovanja tajnih službi u njihovom istorijskom kontekstu.

O mnogima od svojih razmišljanja i teza tokom godina sam razgovarao sa kolegama stručnjacima, u zemlji i inostranstvu. Radna grupa za istoriju obaveštajnih službi, čiji sam jedan od suosnivača bio (a koja je od 1993. ubrzo postala poznata u čitavom svetu kao Međunarodno udruženje obaveštajne istorije)², Diskusioni forum za obaveštajne službe u Nemačkoj (koji su

² Engl. *International Intelligence History Association*. (Prim. prev.)

osnovali pravnik Volbert Šmit i bivši ambasador dr Hans Georg Vik), kao i brojne konferencije u SAD, Kanadi, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Italiji, Norveškoj, Švedskoj, Španiji i Holandiji, za mene su u tom smislu predstavljali vredan podsticaj.

Moje razumevanje ove problematike produbili su i razgovori sa bivšim i još uvek aktivnim ljudima tajnih službi (uključujući i one iz Sovjetskog Saveza i Istočne Evrope). Naročito srdačno bio sam primljen u krugu Udruženja veterana specijalnih službi Nacionalne bezbednosti³ u Francuskoj. Za to mogu da zahvalim pokojnom dr med. Andreu Vaboau, i pukovniku Anriju Debrinu. Gde bih inače mogao da sretnem ljude koji su lično doživeli još Pokret otpora u Drugom svetskom ratu ili pak borbe u Indokini i Alžiru? Naročito mnogo naučio sam i od svojih univerzitetskih kolega i prijatelja Ernesta Maja (Univerzitet Harvard), Loha Džonsona (Univerzitet Džordžije), Kristofera Endrjua (Univerzitet Kembridž), Majkla Hermana (Univerzitet Oksford), Morisa Vesa (Institut političkih nauka, Pariz) i Pjera Melandrija (Institut političkih nauka, Pariz)⁴ i njima dugujem svoju najsrdačniju zahvalnost! Zahvalnost dugujem i izdavačkoj kući *C. H. Bek* i njenom lektoru dr Štefanu fon der Laru, koji su me poslali u avanturu da kao istoričar savremenog doba pišem o istoriji srednjeg veka. Moji studenti u Minhenu, Marburgu, Torontu i Parizu pokazali su na predavanjima i seminarima živo interesovanje za ovu tematiku, a neki su i sami krenuli putem proučavanja tajnih službi.

Moja porodica me je predivno podržavala. Najdublje sam joj zahvalan i želeo bih da joj se ova knjiga dopadne! U trećem izdanju dodato je novo poglavlje o trenutnim zbivanjima u vezi sa delatnošću tajnih službi na polju interneta i sajber rata, a spisak literature je osavremenjen.

³ Franc. *Amicale des Anciens des Services Spéciaux de la Défense Nationale*. (Prim. prev.)

⁴ Franc. *Institut d'études politiques de Paris* – poznat kao Sions Po. (Prim. prev.)

1. Kako i zašto proučavamo istoriju tajnih službi?

Od Vinstona Čerčila potiče lepa izreka: „Ko hoće da vidi daleko u budućnost, mora da pogleda daleko u prošlost.“ Time nije hteo da kaže da su arheolozi najbolji futurolozi – mada je u pojedinim slučajevima to možda i tačno. Pre bi se moglo reći da je želeo da ukaže da neposredna prošlost ne nudi dovoljno primera i materijala na osnovu kojih bismo mogli da procenimo istorijske promene i preobražaje. Tome se može dodati još i da sopstveno iskustvo, iskustvo sopstvenog društva, sopstvene države, ni izdaleka nije dovoljno. Stoga aktuelni i budući izazovi politike bezbednosti, a time i delatnosti tajnih službi, ne mogu da se proučavaju isključivo nemačkim merilima i na nemačkom iskustvu.

Sasvim je sigurno da se špijun na bojnopolju Aleksandra Velikog Makedonskog teško može svesti na zajednički imenilac sa današnjom obaveštajnom delatnošću, koja se oslanja na kompjutere i satelite. Pa ipak, osnovni principi politike, a ponekad čak i vojni principi, veoma razvijenih država Antike i današnje politike bili su veoma slični. Isti je ostao pre svega ljudski faktor, recimo napet odnos poverenja i nepoverenja prema špijunu. U ponašanju ljudi ima daleko manje promena

nego u njihovom materijalnom okruženju. A to ponašanje i osobine, naročito one loše kao što su žudnja za vlašću, pohlepa, zavist, nepoverenje, laž i izdaja, povezuju se s ljudskim agresivnim nagonima, što sve dovodi do rata i nasilja. Bez njihovog poznavanja ne možemo da razumemo delatnost tajnih službi, uključujući i njene najmračnije strane.

Jedan naročito neubedljiv argument glasi da sa informacijama i dokumentima tajnih službi ne može da se radi jer njihovu verodostojnost nije moguće proveriti. Naučno istraživanje tajnih službi na to je dalo čitav niz ubedljivih odgovora, koji uostalom uopšte nisu baš tako novi koliko bismo mogli da pretpostavimo. Tajne službe, naime, u svojim obmanama i prikrićanjima ni u kom slučaju nisu usamljene na ovom svetu. Svaki dobar istoričar i sociolog poznaje taj problem. Firme, grupacije, verske zajednice, „istorijske ličnosti“, pa i obična privatna lica često žele da budu viđeni u nekom sasvim određenom svetlu i da spreče da na svetlost dana dospeju „neprijatne“ istine o njima. Čak i finansijski kolaps na Volstritu u oktobru 2008. dobrim delom bio je zasnovan na takvoj netransparentnosti i na dovođenju u zabludu javnosti spremne da ulaže. Nisu nam, dakle, potrebni nikakvi *novi* metodi da bismo se bavili tajnim službama, već samo treba detaljno i tačno primeniti one koji već postoje. Moraju da se postave i pitanja na koja, bar još uvek, ne možemo da damo odgovor. Analize moraju da budu egzaktno zasnovane i potkrepljene činjenicama.

Ali šta su uopšte tajne službe? O toj temi do danas nije napisano mnogo dela koja bi se mogla odrediti kao teorijska.⁵ „Oba-

⁵ David Kahn, „An Historical Theory of Intelligence“, u: *Intelligence and national security* („Istorijska teorija obaveštajnih službi“, u: *Obaveštajne službe i nacionalna bezbednost*), 16, jesen 2001; Alain Dewerpe, *Espion. Une anthropologie historique du secret d'Etat contemporain* (*Špijun. Istorijska antropologija savremenih tajnih službi*), Pariz, 1994; Michael Herman, *Intelligence Power in Peace and War* (*Obaveštajna moć u miru i ratu*), Kembridž, 1996.

veštajni podatak je informacija o neprijatelju“, kratko i jasno, ali ipak nepotpuno kažu Amerikanci. Praktična mogućnost definicije leži u usredsređivanju na sadržaj, dakle na pitanje: čime se tajne službe bave? Tu se mogu navesti neka područja različitog obima: 1) pribavljanje informacija o protivniku (ali često i o konkurentima i prijateljima), 2) prikriveni uticaj, 3) zaštita sopstvenog aparata vlasti od napada drugih tajnih službi, i konačno 4) prodor u protivničke tajne službe.

Ako posmatramo tri glavna područja političke vlasti:

1) odbranu od spoljnog neprijatelja,

2) rešavanje unutrašnjih sukoba i

3) poreski sistem za finansiranje ove političke vlasti, brzo nam se ukazuje na koji način vršenje vlasti zavisi od određenog znanja. U domenu spoljne bezbednosti koristi se špijunaža, dakle krađa ili čak nasilna pljačka informacija.

Saznanja obaveštajnih službi zahtevaju tumačenje, više od većine ostalog znanja potrebnog da bi se vladalo. Pored toga, verodostojnost ovih saznanja mora da bude veoma brižljivo proverena, jer namerno dovođenje protivnika u zabludu pogrešnim informacijama, što se na francuskom zove „trovanjem“ (*intoxication*), spada u najstarije trikove politike moći. Informacije do kojih se došlo radom tajnih službi stoga su uglavnom nepotpune. Bez obzira na to, vladar ili druga osoba koja donosi odluke ponekad mora brzo da deluje. Prosto se nameće poređenje sa lekarom, koji u hitnim slučajevima mora da leči pacijenta, mada mu nije poznato njegovo celokupno stanje. Drugo poređenje bilo bi poređenje sa sposobnim i ovlašćenim kriminalističkim istražiteljem, koji na osnovu nepotpunih indicija mora zločinca da podvrgne istrazi i izvede pred sud. Sa tom veštinom izvođenja dokaza na osnovu oskudnih indicija upoznali su nas Šerlok Holms i njegov prijatelj doktor Votson.

Nakon pribavljanja, provere i analize informacija, važnu ulogu igra primena stečenog znanja. U Americi se to naziva „obaveštajnim podacima prikladnim za delovanje“ (*actionable*

intelligence), odnosno saznanjima tajnih službi koja istovremeno predstavljaju i valjanu osnovu za donošenje odluka.⁶ Konačno će donosilac odluka dati određen zahtev za pribavljanje informacija. I time smo već grubo skicirali ono što se stručnim jezikom naziva „obaveštajni krug“.⁷

U delatnost obaveštajnih službi spada, međutim, i ono što u užem smislu nema nikakve veze s „obaveštajnim krugom“ jer nije reč o saznanjima, već o upadima u oblast protivnikovog suvereniteta. To se naziva „tajnim akcijama“ ili „tajnim ratom“ (u engleskom uglavnom *covert action*, u francuskom *action* ili *guerre secrète*). Sa sociološkog gledišta, moglo bi se govoriti o modifikaciji ponašanja koja se sprovedi prikrivenim podmetanjem lažnih informacija, ali i povlašćenim tretmanom, podmićivanjem i ucenjivanjem važnih pojedinaca ili grupa. Pritom u igri mogu biti i tajne isporuke novca, robe ili oružja. U tajne akcije spada i neposredno mešanje u političke ili vojne aktivnosti protivnika, pri čemu se angažuje sopstveno ili strano (uglavnom plaćeno) osoblje. Često se služi i verskim ili etničkim manjinama ili ideološki motivisanim grupama – za XX vek tipične su bile komunističke ili antikomunističke grupe, već prema ideološkom usmerenju protivnika protiv koga se borilo. Kvazivojnim poduhvatima komandosa izvode se sabotaze, ili čak invazije, ili se pak iz igre izbacuju protivničke vođe. U tu kategoriju može da spada i angažovanje partizana ili maskiranih naoružanih snaga.

Neophodan deo svake delatnosti tajnih službi predstavlja i zaštita sopstvenog aparata vlasti od napada protivnikovih

⁶ Stephen K. Iwicki, „Introducing the Concept of ‘Actionable Intelligence’“, u: *Military Intelligence Professional Bulletin*, („Uvođenje koncepta ‘Obaveštajnih podataka prikladnih za delovanje’“, u: *Profesionalni bilten vojnih obaveštajnih službi*, januar–mart 2004; Jennifer E. Sims / Burton Gerber (izd.), *Transforming U. S. Intelligence (Preobražaj američkih obaveštajnih službi)*, Vašington DC, 2005.

⁷ Engl. *intelligence cycle*. (Prim. prev.)

tajnih službi. Nije teško zamisliti zbog čega napad sopstvene tajne službe na protivničku tajnu službu predstavlja najbolju mogućnost da se dočepa protivnikovih državnih tajni, ali i da se njegova obaveštajna aktivnost onesposobi. Pošto je izdajnik u redovima sopstvene tajne službe i sam profesionalac, njegova je naročito teško razotkriti. Ko je pročitao roman *Dečko, dama, kralj, špijun* Džona Lekarea zna koliko je bila složena ova uglavnom jeziva „igra“ između tajnih službi velikih sila u hladnom ratu.⁸

Šta su špijuni? U leksikonu možemo da pročitamo da su to agenti (neke države). To je, međutim, samo zvučan pojam, ali agent osiguravajućeg društva ili neke putničke agencije, sasvim prirodno nema nikakve veze s našom temom. Svima im je, međutim, zajedničko da rade („agiraju“) po nalogu neke organizacije. Tome, dakle, moramo da pristupimo opisno i da se upitamo: šta čini špijuna? On se trudi da se domogne državne tajne protivničkog vladara ili države, dakle, nekog elementa vladinog znanja do kog je naročito teško doći.

Teško je i povući za našu temu naročito važnu granicu između špijuna i izdajnika. Dok se špijun šalje, izdajnik se već nalazi tamo gde je državna tajna na raspolaganju – dakle u protivničkom aparatu moći, recimo u vladarevoj okolini, u njegovoj vojsci ili tajnoj službi. Postoje, dakle, osobe koje znaju špijunov zadatak i koje mu u tome pomažu. Tu spadaju vođe (šefovi) agenata, kao i sve osobe koje brinu o putevima informacija. Špijun koji živi sa lažnim identitetom, ili recimo izdajnik u centru državnog aparata, ne može slobodno da putuje unaokolo, da sa bilo kim razgovara i da informacije (pre svega pismene) svojeručno predaje nalogodavcu. Za to

⁸ Za poređenje između fikcije o radu tajnih službi i realnosti videti: Frederick P. Hitz, *The Great Game: The Myths and Reality of Espionage*, (Velika igra: Mit i stvarnost špijunaže), Njujork, 2004; Eva Horn, *Der geheime Krieg. Verrat, Spionage und moderne Fiktion*, (Tajni rat. Izdaja, špijunaža i moderna fikcija), Frankfurt na Majni, 2007.

su mu potrebni saradnici, a možda čak i čitava mreža takvih ljudi. Na toj osnovi formiraju se „krugovi agenata“ ili „krugovi špijunaže“ od ljudi koji se uzajamno podržavaju i pokrivaju.

Time smo naveli dve aktivnosti tipične za špijunažu: kao prvo, špijun je na ekstreman način rastrzan između različitih lojalnosti. Jednoj strani mora da bude krajnje odan, ali da bi bio izdajnik, istovremeno mora da prekrši lojalnost prema onima koji mu poklanjaju naročito poverenje. Kao drugo, špijun se izlaže velikoj opasnosti, jer ima ljudi koji znaju ko je on i šta radi. Po pravilu ne može da deluje bez tih pomagača, koji sa svoje strane mogu da ga izruče dželatima, recimo zato da bi sami izbegli kaznu.

Time stižemo do normativnog nivoa. Postavljamo pitanje da li je špijunaža ili izdaja etički opravdana ili nije, da li bi prema njoj trebalo da se odnosimo s prezirom ili s poštovanjem. Odgovor zavisi prvenstveno od moralnih kvaliteta nalogodavca i protivnika protiv koga se bori. Uzmimo, na primer, bivše saradnike državne službe bezbednosti NDR (opšte poznate kao Štazi) i osobe van NDR koje su radile za Štazi i postale izdajnici. U javnoj debati suprotne pozicije se manje ili više nepomirljivo sukobljavaju. Jedni traže da takve osobe budu sudski gonjene i kažnjene, a da nezvanični saradnici (IM), odnosno oni kojima je špijunaža za Štazi bila uzgredni posao, budu isključeni sa značajnih pozicija u javnom životu ujedinjene Nemačke. Drugi, a pre svega sami bivši ljudi Štazija, tvrde da su samo „pružali normalnu uslugu“ jednoj u to vreme međunarodnim pravom priznatoj državi. Mnogi tvrde čak i da je njihova izdaja, njihova špijunaža, služila uspostavljanju mira u sukobu između Istoka i Zapada. Nemački sudovi od 1990. zaista dopuštaju mogućnost pravne „normalnosti“ za one koji su kao stanovnici NDR služili Štaziju, ukoliko nisu počinili zločine kažnjive prema tadašnjem važećem pravu NDR. Nasuprot tome, saradnici Štazija koji su delovali na tlu Zapadne Nemačke podležu krivičnom gonjenju. Princip

legaliteta očigledno ne ostavlja nikakav drugi izbor, ma koliko ovakvu pravnu odredbu doživljavali kao nepravednu.

Za razliku od njih, špijuna ili „izdajnika“ koji se borio protiv nacionalsocijalističke Nemačke, protiv Sovjetskog Saveza ili protiv neke druge diktature, moralno ćemo potpuno drugačije oceniti, pošto principi čovečnosti i pravednog mira ovde imaju primat. Pravo na otpor tiraniji duboko je ukorenjeno u evropskoj pravnoj misli. Pa ipak, u istorijskoj stvarnosti to gledište nije uvek uspevalo da se nametne, što pokazuje još jedan političko-pravni primer iz nemačke posleratne istorije. Atentatori od 20. jula 1944, doduše, već neposredno nakon kapitulacije Nemačke, proglašeni su za heroje. Njihove porodice dobile su od države posebnu nadoknadu i pomoć, bar u Zapadnoj Nemačkoj, ali iz tog priznanja ostali su isključeni „izdajnici“ koji su zapadnim tajnim službama pružili vrednu pomoć u borbi protiv nacionalsocijalističke vlasti. Oni, recimo, nisu primani u diplomatsku službu (Ministarstvo inostranih poslova), niti u druge državne službe u kojima se mogla napraviti karijera. Odsteta koja im je isplaćena bila je skromna, ukoliko je uopšte i odobrena. Trezveno gledano, to i ne čudi mnogo, jer su čak i Klaus fon Štaufenberg i njegovi saučesnici u zaveri među većinom Nemaca važili za „izdajnike“ – i to čak više decenija nakon neuspelog atentata na Hitlera.

Potpuno zaboravljen ostao je i verovatno prvi nemački pripadnik tajne službe koji je svoje suprotstavljanje nacistima platio životom, naime general-major Rajhsvera Ferdinand fon Bredov, koga su u junu 1934. ubili pripadnici SS. On je od 1929. do 1932. bio na čelu Abvera (vojne tajne i kontraobaveštajne službe) u Ministarstvu odbrane. Tek u maju 2008. u Berlinu je istaknuta spomen-ploča kojom je obeležena uspomena na njega. Tek tada ga se setio i Bundesver, ali i njegovo saopštenje za štampu od 16. maja 2008. Bredova naziva „idealistom Vajmarske Republike“ – što je vrlo nejasan, pa čak i pogrešan opis tog čoveka, koji zaslužuje da bude zapamćen. Vojna komanda

za Berlin ipak je, međutim, napomenula da je Bredov spadao u one oficire Rajhsvera (naziv za nemačke oružane snage od 1919. do 1935) koji su državnim udarom hteli da spreče da Hitler bude naimenovan za nemačkog kancelara.

Pošto je moralni kvalitet špijunaže u mnogim slučajevima ambivalentan, javila se ideja da tajne službe treba organizovati elitno. Kod Monteskejca se može naći često citirana izreka da u tu profesiju smeju da se upuste samo „pravi džentlmeni“. Činjenica je da su šefovi agenata često poticali iz gornjih društvenih slojeva, jer su se tom delatnošću bavili pored svojih glavnih zanimanja – a bili su diplomate, oficiri, ministri ili visoki službenici na dvoru – položaji koji su u monarhističkoj Evropi uglavnom bili namenjeni plemstvu ili maloj građanskoj eliti na visokim funkcijama. Čak i u birokratskim tajnim službama XX veka nailazimo na model regrutacije koji prednost daje ljudima sa određenih univerziteta, elitnih škola ili studentskih udruženja, to jest u slučaju SAD sa određenih koledža i iz određenih advokatskih kancelarija. Za službu državne bezbednosti NDR važila su stroga pravila regrutacije i kadrovske politike, pri čemu su kriterijumi bili proletersko poreklo, vernost ideologiji i besprekoran život. Sličan model postojao je i u Sovjetskom Savezu, kojim ćemo se još pozabaviti kasnije.